

СВІТ ДИТИНСТВА В КОНТЕКСТІ НАРОДНИХ ТРАДИЦІЙ (на матеріалі народних ігор і танців Слобожанщини)

Актуальність проблеми. Дитина є головною постаттю сучасного навчально-виховного процесу, який спрямований на виховання справжнього патріота, громадянина, носія національної культури. Виховання підростаючого покоління в дусі народних традицій, звичаїв, свят і обрядів дозволить оптимізувати процес спадкоємності національної самобутності українського етносу.

У традиційному українському суспільстві період дитинства визначався як особливий стан переходу до дорослого життя, протягом якого діти засвоюють основні морально-виховні та культурні цінності етносу. У цей період повсякденність дітей була обмежена різними табу, що підтверджує виокремлення їх в окрему верству. Перший етап дитинства від 1 до 5 років характеризувався обов'язковими обрядодіями переходу (від постриження до садіння на коня у хлопчиків). Другий етап – від 7 до 13 років, позначався пріоритетом ігрової поведінки, навіть навмисне уникнення від участі в іграх уважалося недопустимим фактом. Якщо до 12 років дітям надавалася певна свобода, то тільки після виконання робіт разом із дорослими. За спостереженнями більшості дослідників, дітям як окремій етнокультурній одиниці притаманна властивість надзвичайно швидкої етноадаптації, що дозволяє вважати ігрову поведінку в стані дитинства унікальним соціокультурним явищем.

Традиційні дитячі забави, ігри й танці - невичерпне джерело художньо-естетичних, пізнавальних, громадських, загальнолюдських цінностей, вони є феноменом традиційної культури українців. Обрядові та звичаєві ігри, ігри – танці, ігри з відображенням історії та побуту українського народу складають потужну систему національного виховання дитини. Слобожанський ігровий

комплекс, втілюючи основні характерні ознаки центрально-східної побутової традиції, має свої самобутні риси, які обумовлені пограничним розташуванням регіону та пізнім його заселенням переселенцями з різних куточків України.

Актуальність статті обумовлена сучасними потребами українського суспільства в засвоєнні та репродукуванні виховних традицій етносу як важливого чинника національної ідентифікації індивіда, а також процесами актуалізації виховного впливу ігрової та танцювальної традиції рідного краю.

Стан розробки проблеми. Питання звернення до неоціненної скарбниці народної педагогіки на різних етапах ставали в полі зору видатних педагогів (О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Ю. Федькович та ін.); виховний потенціал українського фольклору вивчали М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Котляревський, Г. Куліш, О. Маркович, Є. Покровський, Г. Сковорода, М. Сумцов, П. Чубинський та ін. На думку більшості дослідників, народна гра формує всі сторони душі дитини, її розум, волю, готує психіку дитини до переходу в підлітковий стан, а колективна гра здійснює природне входження в систему суспільних відносин.

Для сучасного урбанізованого українського суспільства актуальними є проблеми, пов'язані з підвищенням значення елементів традиційної культури, зокрема ігрового комплексу, в системі національного виховання підростаючого покоління. Серед дослідників, які вивчають питання ролі народних ігор у сучасному культурологічному процесі слід назвати прізвища: О. Білик, А. Гуменюка, К. Кіндер, Т. Кривуліну, О. Курочкіна, В. Старкова, І. Чеховського, І. Щербак. Методики залучення народних традицій у навчально-виховний процес сучасної школи досліджують О.Дубасенюк, В.Кузь, Н.Луцан, М.Стельмахович, В.Супруненко та ін. Традиційну ігрову культуру Слобожанщини як феномен духовної спадщини вивчають Н. Аксьонова, В. Оліфіренко, В. Осадча, Н. Плотник, В. Старков.

Матеріалом для написання статті стали дослідження збирачів фольклору Слобожанщини кінця XIX – поч. XX ст. : П. Іванова, В. Іванова, М. Русова,

М. Сумцова, а також матеріали фольклорних експедицій селами Харківщини «Муравський шлях».

Мета статті – дослідити виховний потенціал народних традицій (дитячих ігор та танців) у процесі формування духовного світу дитини.

Виклад основного матеріалу. У традиційному українському суспільстві вперше соціального визначення дитина набувала після 7 років: «хлопчику вдягали штанці (погонич), а дівчинці пов'язували запаску (пряха)» [7, с.160]. Тобто в цей період дитинства відбувається зміна соціального статусу.

У період із 8 до 12 років дитина хоча й уважалася членом громади, але простежувалися певні обмеження. Наскільки дитина доросла визначалося за ступеневим залученням її до трудової діяльності дорослих. Так, на Слобожанщині, говорячи про вік дитини, зазначали: «та вже пастушок, - погонич, - робітничок, - косар» [2, с.1].

Слід зазначити, що головним для дитини було включення її до ігрового простору й відповідно - ігрова поведінка, оскільки гра займала основне місце в дитячому житті. В традиційній культурі гра виконувала функції соціалізації індивіда, комунікативну, відтворювальну, залучаючи при цьому такі сакральні категорії, як «ігровий простір» та «ігровий час» [7, с.163].

Важливою ознакою дитячої ігрової діяльності є синкретичність, яка досягається вербальними й невербальним замовляннями (наприклад, жеребкування, рефрени). Під час гри дитині необхідно подолати певні перешкоди, зумовлені правилами й персонажами, водночас вона отримує новий статус й ім'я. На думку дослідниці Н. Аксьонової, найуживанішим терміном щодо ігрової особи є «король» («цар», «короленко», «царівна»), паралельно вживається постать «красної пані».

Традиційний побутово-ігровий комплекс українців був підпорядкований обрядовій структурі народного календаря: 1) святочний (різдвяний) комплекс; 2) масниця; 3) ранньовесняний комплекс (від Великого посту); 4) середньо весняний комплекс (від Великодня); 5) пізньовесняний (троїцько-купальський період); 6) літній період (жнива); 7) осінній період (від Семена); 8) зимовий

комплекс (від Андрія). Такий розподіл пропонує дослідниця І. Щербак. Кожний визначений нею комплекс має свій склад основних, ключових мотивів і вірувань [7, с. 97]. Таким чином, річне коло замикається і його повторюваність становить основу календарної святкової традиції.

Слобожанські ігри для дітей 7-13 років були найрізноманітнішими. Для старших вони поступово втрачають свій інтерес, ставали біднішими [2, с. 274].

Народні ігри, забави, хороводні ігри супроводжували свята й обряди, у їх змісті знаходили відображення особливості хліборобського та землеробського сезонних циклів. Більшість дитячих ігор та ігор – танців ставили за мету одержання учасниками «шлюбної» здатності, що символічно відбувається в ігровому колі. У цьому виражався синкретизм пісенно-танкового, жестового і вербально-дієвого висловлення. Так народна гра «Ящур» містить у тексті згадку про смерть персонажа, - «завтра з поранку заховаєм в ямку...» [8, с. 105]. У такий спосіб відбувається переродження в момент символічної смерті. Головний герой гри – Ящур сидить у колі, забравши в кожного, хто грає щось з одягу. Наприкінці гри всі хапають його, несуть на нове місце, кладуть на землю і починають гавкати, нявкати, ревити і лоскотати, смикати та тягти, поки не набридне. Такі дії учасників гри спрямовувалися на виведення персонажа зі священного світу, в якому він опиняється під час своєї символічної смерті.

Гра «Хрон» починається з того, що всі учасники беруться за руки і утворюють коло, яке починає крутитися праворуч або ліворуч (на вибір) [8, с. 105]. У тексті, що супроводжує рухи міститься інформація про сіяння хрону, про крадіжку калачів головним персонажем Василем, про подолання ним перешкод у вигляді тину.

Крадіжка і хуліганство під час гри символізують потойбічний священний світ. Долаючи перешкоди, головний персонаж перероджується в новому стані, стані дорослішання.

У рухових хороводних іграх слобожан («Кривий танець», «А ми просо сіяли», «Перепілонька», «Крокове колесо», «Верба б'є», «Подольночка», «Кострубонько») танець постає як випробування [3], тобто під час виконання

танцювальних елементів кожний із учасників повинен був показати здатність до запам'ятовування та відтворення певних дій, запропонованих відповідними текстами.

На думку дослідників народних ігор [1; 6; 7], більшість ігор, особливо пісенно - хороводного типу, в традиційній культурі виконували роль перехідних обрядів повноліття, тому участь у них була обов'язковою для всіх, хто досягнув відповідного віку.

Народні ігри за участі хлопців «Мала куча», «Довга лоза», «Скарач» (скарань), «Два мало, три багато», сьогодні глядач сприймає як народний гумор, веселе проведення дозвілля, а раніше ці дії виконували функцію «перехідних» обрядів у доросле життя.

Гра «Довга лоза» починається з того, що всі учасники «...стають один за одним обличчям у потилицю, на відстані витягнутої вперед руки, вклоняють спину й голову і стоять. Той, хто стоїть позаду, розганюється, перестрибує через кожного і стає попереду, як і всі» [2, с. 281]. Складнішим варіантом цієї гри було пробігти по спинах учасників і стати попереду.

У грі «Мала куча» хлопці стають один на одного, утворюючи «кучу», поки той, хто знизу, не виповзе, потім починають знову. Така гра була популярна взимку на льоду, а також грали під час «вулиць» [2, с. 752].

У осінній період грали в «гусаря», у «горобця», у «короля», у «думу», «Два мало, три багато» [5]; [6]; [7].

Варіант гри «Два мало, три багато», записаний у Дворічанському районі Харківської області дослідницею Н.Плотник: «...Пари утворюють коло, всі обернуті обличчям до центра кола. Стоять один перед одним. Зайвий кружляє навколо. Згодом забігає попереду якоїсь пари. Той, хто стоїть позаду, стає зайвим».

Випробувальні ігри хлопців у традиційному суспільстві були важливою та необхідною ланкою на шляху дорослішання. У такий спосіб відбувався процес засвоєння основних моральних принципів, правил поведінки,

притаманних дорослим членам громади, – сильним та мужнім захисникам – воїнам і справним землеробам.

У період жнив та обжинок грали слобожанські діти у «Ой на горі жито», «Перепілоньку», «Дрібушечки» [1]; [3]; [5] та ін.

Під час гри «Перепілонька» дівчата стають у коло, одна в середині (Перепілочка), ходять і співають... Перепілочка намагається вибігти з кола, хто з дівчат розірве руки – той починає спочатку. Гра продовжується поки всі дівчата не перебудуть у середині кола. У тексті гри замальовується образ молодої дівчини, яка готова до одруження й мріє про коханого. Дівчата проходять свого роду символічне випробування, щоб отримати магичне замовляння на щасливу подружню долю [1]; [3]; [4].

Зимовий період яскраво починається парубоцькими іграми на Андріївські свята. В народі кажуть: «На те й Андрія, щоб хлопці гуляли». У грі «Калита» беруть участь здебільшого парубки, дівчата ж підбадьорюють їх та й смішать, щоб важче було дістати калиту.

Під час гри кожен із хлопців повинен обійти охоронців калити, яка прив'язана до стелі, високо підстрибнути й вхопити собі шматочок. А гурт підтримує:

«Калита, калита із-під неба вигляда,
Хто її дістане, той вродливим (всесильним, щасливим,
красивим) стане. Гоп!» [4].

Обрядовий танець – гра «Кусання калити» є кульмінацією свята Андрія, протягом всього дійства загальна увага спрямована на калиту – головний атрибут обряду.

Атмосфера танцю пронизана ідеєю залицяння парубків до дівчат і парування молоді. На цій основі формуються хореографічні образи, з одного боку завзятого парубка, який демонструє свою спритність, мужність, зрілість до шлюбних стосунків, а з іншого – сором'язливої, з почуттям гумору, жвавої дівчини – господині. Ці два образи взаємодіють між собою в танці, створюючи

самобутню й неповторну красу людських відносин. У такий спосіб відбувається формування уявлень про звичаї, ідеали, моральні устої українського народу.

Одним із яскравих прикладів танцювальної традиції слобожан є гра – танок «Кривий танець», який виконувався навесні й символізував пробудження природних сил. «Кривий танець» на Слобожанщині є символом приходу весни, його виконання було обов'язковим. Це різновид весняно-літнього хороводу, в якому беруть участь і дівчата, і хлопці. Символіка цього танцю пронизана почуттям кохання, статевого позиву, мотивами парування. Сплетені руки, в'юнкові рухи, зигзагоподібні малюнки танцю – все це свідчить про яскраво виражений любовно-шлюбний характер, органічно поєднаний із аграрною магією. Основою хореографічної лексики кривого танцю є: бігунці, плетінки, припадання, простий біг, біг із підстрибом, які мали призначення покрити великі відстані місцевості й відтворити зигзагоподібні просторові побудови танцю.

Участь дітей у ігровому комплексі весняного періоду виступає як своєрідний магичний засіб кодування нащадків на створення родини та народження потомства.

Навесні діти грали «у битка» - гра з великодніми писанками: один б'є своїм яйцем іншого, якщо розіб'ється – віддає яйце. Ця гра була зафіксована в Куп'янському повіті Харківської губернії [2]. Релікти гри з писанкою «Ходить Йванко» також присутні в танці, що тісно пов'язує його з традицією святкування Великодня на Слобожанщині.

Гра «Ходить Йванко» починається з того, що «...діти йдуть по колу, в центрі якого знаходиться писанка. Після тексту кожен хлопець намагається вхопити писанку і подарувати її дівчині» [6, с. 84].

У грі «Верба б'є» «... діти утворюють коло, дитина в центрі кола злегка б'є всіх освяченою гілочкою верби, при цьому приказує: Верба б'є, не я б'ю!» [1]; [2]; [7]. У діях граючих (хлестання вербою) закладена позитивна символіка, спрямована на можливість мати потомство у дітей чоловічої статі. Гра виконує, у першу чергу, оберегову функцію.

Під час дитячої гри «Тинок» хлопці і дівчата під час виконання танцю стрибають на двох або одній нозі, перестрибують через сплетені пояси, які символізують «тинок». Це свого роду змагання, елемент випробування, характерний для ігрової традиції. Так, наприклад, стрибання на одній нозі в традиційній грі пов'язане з набуттям гравцями потойбічних рис і є характерною ознакою лімінальності ігрової культури [1]. Дитина, проходячи через різноманітні випробування (стрибки, перескоки), набуває нових якостей у реальному житті.

У народній грі «Піжмурки» в обраного за символічним жеребом персонажа (соліста) наступає ритуальна сліпота, яка в традиційній культурі є дієвим способом залучення до сакральних знань, що в подальшому допомагає отримати новий соціальний статус. У деяких випадках гравця під час гри «Піжмурки» клали на землю, після чого він закривав очі, тобто «жмурився» [7].

Наприкінці гри обов'язковим є поцілунок протилежної статі, яку спіймали під час гри, що символізує перехід гри до іншого гравця. В традиційній культурі подібне завершення гри означає подолання певних перешкод, або кризових ситуацій.

Для того, хто перемагав у грі, навіть долаючи штучну кризу («не насправді»), наступає перехід до більш високого соціальнокультурного статусу. Ігрова ситуація дає змогу шляхом певного ініціального випробування досягти нових якостей і характеристик особистості [7].

Поряд із народними іграми й забавами у слобожан побутовали танці, одним із найпоширеніших з яких є метелиця. З матеріалів дослідників слобожанського фольклору кінця XIX – поч. XX ст. дізнаємось, що в народі, - «танцюють козачка й метелицю... У великому обігу такі танці: «козачок», трепак, метелиця... Головні з місцевих танців: метелиця і козачок, які виконуються під звуки балалайки й гармонії...» [2]. Метелиця відноситься до жанру побутових танців, які виконують у домашньому побуті, на масових вечорах, гулянках.

Танець метелиця скоріш за все був залучений у побут українського козацтва, до наших часів збереглась його польська назва «завірюха». Походить танець із хороводів побутової тематики, тому раніше був тісно пов'язаний із текстом, у сучасному варіанті частіше виконується в інструментальному супроводі. Запальна мелодія метелиці виразними засобами музики передає характер зимової стихії, яскраво символізує природне явище. Під час виконання танцю учасники демонструють вдачу й мужність, витривалість, стрімкість і чітку координацію рухів, філігранну витонченість техніки, приголомшливі обертання та кружіння й водночас глибоке захоплення зимовою стихією, що є лейтмотивом усієї хореографічної композиції.

Як було зазначено вище, раніше метелиця виконувалася в супроводі жартівливого за змістом тексту, який відтворював побут українців. До наших часів зберігся текст, який побутував на території Харківської губернії:

«Метелиця, метелиця,
Чого старий не жениться.
Як йому женитися,
Що нікому журитися» [2, с. 616]

Танець «Козачок» виконували здебільшого хлопчачки - підлітки від цього й назва «козачок», тобто ще не козак, але намагається наслідувати поведінку дорослих. Пізніше до танцю приєдналися дівчата, що надало танцю іншого значення – хлопці демонструють свою спритність й мужність, шанобливе ставлення до дівчини. Танець дівчат сповнений ніжності, лагідності, водночас пронизаний гумором і характеризує самотню норавливість слобожанських дівчат.

Яскравий танець, побудований на народних традиціях, сюжетне полотно, що розкриває самотність історичного минулого народу, жартівливі танці, сповнені народним гумором, усе це є цінним матеріалом для виховної роботи в дитячому колективі. Від вдалого підбору хореографічних творів залежить підвищення майстерності колективу, перспективи його розвитку. Створення номерів на національній основі потребує від хореографа – постановника

ретельного вивчення та аналізу змісту фольклорного матеріалу, традицій та звичаїв народу. Особливо це стосується народних танців – ігор, забав, розваг дітей та молоді.

Таким чином, слобожанська ігрова традиція тісно вплетена в загальний хід календарної та сімейної обрядовості, слугує дієвим засобом закріплення соціальнокультурної поведінки підростаючого покоління, ідентифікації індивіда як носія культури, національного виховання учасників дитячого колективу. Даючи високу оцінку народним іграм, В.О. Сухомлинський стверджував, що «гра – це величезне світле вікно, крізь яке в духовний світ дитини вливається живлючий потік уявлень, понять про навколишній світ. Гра – це іскра, що засвічує вогник допитливості» [5, с. 6].

Висновки. Народна гра й танець мали велике значення в духовному житті традиційного українського суспільства, втіливши в собі найкращі самобутні риси характеру народу. За допомогою ігор народ зберігав і регенерував свою унікальність у позитивному емоційному забарвленні, протиставляючи «ігровий світ» світу буденному. Найбільш яскравими зразками побутово-ігрового комплексу слобожан є, у першу чергу, ті ігри й танці, що пов'язані з календарним циклом. Самобутні риси календарних танців – ігор стають благодатним ґрунтом для створення образно-пластичної канви сучасного художнього твору, спрямованого на формування духовної культури особистості.

Втративши своє сакральне значення в сучасному світі, традиційні гра й танець поступово перетворились на розважальний елемент, залишивши глибокий символічний зміст, вивчення й знання якого стає пріоритетним завданням педагога, керівника дитячого колективу. Втілення побутово-ігрової традиції у діяльність дитячого колективу повинно здійснюватися шляхом залучення педагогів до фольклорно – пошукової роботи, до аналізу сучасних тенденцій інтеграції мистецтв. Такий підхід сприятиме зросту популярності українського народного мистецтва та активному засвоєнню національних традицій новою генерацією українців.

У процесі дослідження виявились деякі перспективні напрями подальшої розробки, такі, як використання виразового потенціалу народних ігор у навчально-виховній роботі з дитячим колективом; вплив народних традицій, святкувань на розвиток сюжетної бази хореографічного та народно-пісенного мистецтва, що дозволять знайти шляхи актуалізації регіональної традиції в сучасних соціокультурних умовах.

Література:

1. Аксьонова Н.В. Міфо - ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Аксьонова Н.В. – К.: Ін –т мистецтва, фольк. та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ, 2007. – 19 с.
2. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Очерки по этнографии края. Под ред. В.В. Иванова. – Х., Т.1, 1898. – 1012 с.
3. Кіндер К.Р. Семантика пластичних символів народної танцювальної культури українців: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 26.00.01 «теорія та історія культури» / Кіндер К.Р. – К.: КНУКіМ, 2007. – 19 с.
4. Ліманська О.В. Виразовий потенціал гри – танцю «Кусання Калити» // Вісник ХДАДіМ: Зб. наук. пр. за ред. Даниленка В.Я. / Ліманська О.В. – Харків: ХДАДМ, 2009, – № 13. – С. 71-77.
5. Луцан Н.І. Народні ігри дітям / Луцан Н.І. – Івано – Франківськ, 1992. – 124 с.
6. Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнограф. експедиції / Упор. Г.В. Лук'янець, М.П. Маслов, О.В. Коваль. – Х.: Регіон-інформ, 2000. – 152 с.
7. Народна культура українців: життєвий цикл людини: Історико – етнологічне дослідження у 5-ти т. / Наук. ред. М. Гримнич. – К.: Дуліби, 2008. – Т. 1. – 400 с.
8. Старков В. Українські ігри Придонщини кінця XIX ст. // Пам'ять століть / Старков В. – № 1, 2002. – С. 104-106.

9. Чеховський І. Ритуальна посвята через танець // Берегиня, 1999. - № 1. – С. 12.

Анотація

У статті досліджено виховний потенціал народних традицій (дитячих ігор і танців Слобожанського регіону) в процесі формування духовного світу дитини.

Ключові слова: дитинство, традиція, народна гра, гра – танець.

Аннотация

В статье исследован воспитательный потенциал народных традиций (детских игр и танцев Слобожанского региона) в процессе формирования духовного мира ребенка.

Ключевые слова: детство, традиция, народная игра, игра – танец.

Annotation

The article researches educational potential of national traditions (child's games and dances of Slobozhanshina) in the process of forming of spiritual world of a child.

Key words: childhood, tradition, national game, game – dance.

Авторська довідка

ПІБ Ліманська Ольга Вікторівна

Місце роботи Харківський національний педагогічний університет імені
Г.С. Сковороди

Науковий ступінь кандидат мистецтвознавства

Вчене звання доцент

Посада в.о. завідувача кафедри хореографії, заступник декана
музично-педагогічного факультету

Назва статті Світ дитинства в контексті народних традицій (на матеріалі
народних ігор і танців Слобожанщини)

Напрямок Образ дитини в народній педагогіці

Домашня адреса м. Харків – 110, _В_.. Салтівське шосе, 118, _В. 18

Контактні телефони р. т. (057) 700-35-11, (кафедра хореографії),
м.т. 0675784778, д.т. (057) 738-16-14

e-mail: olgadens@mail.ru